

Henri Oosthout

Klein filosofisch
lexicon

Klement Pelckmans

Woord vooraf

Een filosofisch lexicon is twee in één. Het is een lexicon van filosofische vaktermen: ‘contingent’, ‘metafysica’, ‘scheermes van Ockham’ en dergelijke. Het is echter ook een filosofisch lexicon van begrippen. Het belicht dan de filosofische kant van uitdrukkingen die buiten het filosofische vakgebied gangbaar zijn (‘discours’, ‘materie’) en die dikwijls tot het alledaagse spraakgebruik behoren (‘bewustzijn’, ‘ruimte’). Voor veel van dergelijke woorden geldt namelijk wat de kerkvader Augustinus over de tijd schreef: iedereen begrijpt wel min of meer wat ermee wordt bedoeld, maar niemand kan precies zeggen wat het is. De filosofische beschouwer stelt zich vragen die de gebruiker van deze begrippen zich gewoonlijk niet stelt, of het nu gaat om een wetenschappelijke term of om een uitdrukking die ons vrijwel dagelijks in de mond ligt.

De schrijver is zich ervan bewust dat hij hier en daar de grens tussen zakelijke informatie en zijn eigen levensbeschouwing of kijk op het filosofische bedrijf heeft overschreden. Een boek als dit ontleent aan zo’n persoonlijke kleur zijn samenhang en waarschijnlijk ook zijn bestaansrecht in een tijd waarin ieder op zijn smartphone binnen luttele seconden inlichtingen van allerlei slag uit alle hoeken van het internet bijeen kan garen. Beknoptheid dwingt bovendien tot selectie en ook daarbij is persoonlijke voorkeur onvermijdelijk.

Twee van zijn voorkeuren meent de auteur eenvoudig te kunnen rechtvaardigen. Veel filosofische problemen – en niet de onbeduidendste – zijn al in de oudheid helder verwoord en doordacht (A.N. Whiteheads treffende omschrijving van de westerse filosofie als ‘een voetnoot bij Plato’). Wanneer beknoptheid is vereist, lijkt bijzondere aandacht voor het antieke denken dus op haar plaats. De oudste filosofie was bovendien natuuronderzoek. Tegenwoordig is deze tak van wijsbegeerte een ondergeschoven kind. Fysici veroorloven zich in hun wetenschappelijke uiteenzettingen soms een filosofisch terzijde. De fundamentele vragen die de moderne fysica oproept en die de natuurkunde zelf niet kan beantwoorden, verdienen echter meer aandacht dan zij van de vakfilosofie gewoonlijk krijgen.

Onmisbaar voor dit werk waren *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* van A. Lalande (Parijs, 1902-1971), ruim een eeuw oud maar nog steeds

een standaardwerk, en het twaalfdelige *Historisches Wörterbuch der Philosophie* onder redactie van J. Ritter e.a. (Darmstadt, 1971-2007). Daarnaast zijn dikwijls geraadpleegd: P. Durbin, *Dictionary of Concepts in the Philosophy of Science* (New York, 1988), *Lexicon van de ethiek*, uitgegeven door M. Becker e.a. (Assen, 2007), *Lexikon der Erkenntnistheorie*, uitgegeven door Th. Bonk (Darmstadt, 2013), en het soms vermakelijke *Philosophical Dictionary* van M. Bunge (Amherst NY, 2003). Menig natuurfilosofisch materiaal stamt uit de bundels *Physics Meets Philosophy at the Planck Scale – Contemporary Theories in Quantum Gravity*, uitgegeven door C. Callender en N. Huggett (Cambridge, 2001), en *Science and Ultimate Reality – Quantum Theory, Cosmology, and Complexity*, uitgegeven door J. Barrow e.a. (Cambridge, 2004). Tenslotte is de auteur zo vrij geweest om op kentheoretisch gebied een en ander te ontlelen aan zijn eigen *Het schandaal van de filosofie – Hoofdpijnen van het sceptische denken van de oudheid tot heden* (Kampen, 2010), en in de meer bespiegelende passages aan zijn *Van de afgrond en de troost – Leidraad voor een sceptische levenswandel* (Zoetermeer, 2012).

Klein filosofisch lexicon

A

A = A – Gebruikelijke formule voor het postulaat van de ›identiteit. (Zie ook ›tautologie.)

Aandacht – De neiging of het verlangen om iets in het bewustzijn te houden.

- ▶ De uitdrukking ‘zijn aandacht op iets richten’ is bedrieglijk. Wij hebben geen controle over wat in onze waarneming verschijnt en wat in onze geest opkomt. Wij kunnen slechts proberen in het bewustzijn te houden wat daartoe buiten onze wil is doorgedrongen. (Zie ook ›intentionaliteit.)

Aanschouwing – [A] Een ‘zien’ met het geestesoog, waardoor men onmiddellijk vat wat zich in woorden niet laat vangen (›contemplatie, ›intuïtie). ♦ [B] Bij Kant: de vorm waarin wij de dingen ›waarnemen en ons die ›voorstellen.

- ▶ [B] Volgens Kant nemen wij de wereld niet eenvoudig waar zoals zij is, maar gieten wij onze waarnemingen in een bepaalde vorm, namelijk in die van ›ruimte en ›tijd. Deze vorm behoort niet noodzakelijkerwijze tot het wezen van de waargenomen dingen. Zij is, voorzover wij kunnen nagaan, louter kenmerkend voor de manier waarop het menselijke ›verstand te werk gaat. Zijn wij ons van deze vorm van de waarneming bewust zonder bepaalde inhoud, dus zonder waargenomen dingen, dan spreekt Kant van zuivere aanschouwing. (Zie ook ›perceptie en ›transcendentaal.)

Abductie – (Uit het Latijn, naar het Grieks *apagoge* ‘afleiding’.) [A] Redenering van gevolg naar een vermoedelijke oorzaak. ♦ [B] Redenering waarbij een bewering of veronderstelling bewezen wordt geacht wanneer alle alternatieven zijn uitgesloten.

- ▶ [A] Wanneer fenomeen P onvermijdelijk fenomeen Q tot gevolg heeft, hoeft Q niet altijd op P te wijzen. Uit: ‘Als het regent, staat er water op de straat,’ volgt immers niet met zekerheid: ‘Als er water op de straat staat, heeft het geregend.’ Volgens C.S. Peirce zijn gissingen naar een oorzaak niettemin een belangrijk onderdeel van de ‘logica van het ›ontdekken’ (*logic of discovery*). De abductie werpt haar vruchten af bij de vorming van wetenschappelijke ›hypothesen en is volgens Peirce zelfs ‘de enige vorm van redeneren die nieuwe ideeën oplevert.’ (Zie ook ›inductie.)
- ▶ [B] De abductie door uitsluiting is vervat in de lijfspreuk van Sherlock Holmes: ‘Wanneer men het onmogelijke heeft geëlimineerd, is datgene wat overblijft, hoe onwaarschijnlijk ook, de waarheid.’ Ook deze vorm

van redenering is niet sluitend. De mogelijkheid bestaat immers dat niet de resterende hypothese maar een andere, nog niet in aanmerking genomen verklaring de werkelijke oorzaak van het onderzochte fenomeen bevat. (Zie ook ►Duhem en Quine, stellingen van.)

Absolute, het – Als hoofdonderwerp van de ►metafysica: wat alles in de ►wereld verklaart maar wat zelf ofwel geen ►verklaring of ►oorzaak heeft ofwel door het menselijke verstand niet kan worden verklaard.

Horror metaphysicus

Het ‘absolute’ in metafysische zin is een ►grensbegrip, ingegeven door het verlangen om niet steeds verder te hoeven zoeken naar een oorzaak of een ►zin van alles wat bestaat. Werkelijk absoluut, dat wil zeggen, volledig op zichzelf staand en ‘losgemaakt’ (Latijn *absolutus*) van de rest van de wereld, kan niets zijn, omdat de wereld in de ruimste betekenis alles omvat wat er is.

Het absolute heeft evenveel gedaanten als er metafysica’s en metafysici zijn. In de vijftiende eeuw noemt de kerkvorst, filosoof en wiskundige Nicolaus van Kues God ‘absoluut’, omdat God ‘één en alles ofwel alles in één’ is. In het achttiende-eeuwse ►idealisme van Fichte is dit begrip juist van toepassing op het ►ik dat volgens Fichte uitgangspunt is van alle kennis en daardoor ook van alles wat bestaat: ‘absolute totaliteit van de realiteit.’

De metafysicus kan niet over het absolute spreken zonder in paradoxen te vervallen. De antieke neoplatonisten noemden het absolute: de ►een of ‘het ene’. Zij wilden hiermee uitdrukken dat het absolute geen analyse en eigenlijk ook geen benoeming toelaat. De neoplatonisten gingen hierin zover dat zij van het ene zelfs niet wilden zeggen dat het bestaat, want als het bestaat, zou het geen eenheid meer zijn, betoogden zij, maar een tweetal: ‘één’ en ‘bestaan’. Volgens L. Kolakowski (*Metaphysical Horror*, 1988) ligt in deze ongrijpbaarheid van het absolute het ‘afschrikwekkende van de metafysica’ (*horror metaphysicus*).

Absolute geest – Bij Hegel een ►bewustzijn dat de scheiding tussen ►subject en ►object, tussen ►ik en ►wereld, overstijgt.

- Het individuele bewustzijn is volgens Hegel aanvankelijk een ‘onvollledige geest, een concrete gedaante,’ die slechts in een specifiek opzicht bepaald en gevormd is en waarin de vormen en gedaanten van al het andere in de wereld slechts in vage trekken aanwezig zijn. Hegel stelt zich tot taak om dit individuele bewustzijn vanuit zijn ‘onontwikkelde stand-

punt' tot een hoger weten te voeren, zodat het uiteindelijk opgaat in 'een algemeen individu, een wereldgeest,' waarin 'het lagere concrete bestaan tot een onbeduidend moment is neergedaald: wat voorheen het ding zelf was, is nog slechts een spoor; zijn gedaante is verhuld en niet meer dan een schakering geworden.'

Om het bewustzijn tot dit hogere weten te verheffen is volgens Hegel een 'sceptische bevrijding' nodig. Het individu dat zichzelf en de buitenwereld als onverzoenlijke tegenpolen ervaart, moet tot het inzicht worden gebracht dat een ding niet op zichzelf kan bestaan zonder ook voor het bewustzijn te bestaan, en dat wat voor het bewustzijn bestaat, ook werkelijkheid op zichzelf is: 'De rede is de zekerheid al het werkelijke te zijn.' (Zie ook »fenomenologie en »idealisme.)

Absoluut – [A] Een feit is absoluut wanneer het onafhankelijk is van de positie of de toestand van de waarnemer. ♦ [B] Een bewering is absoluut als de geldigheid ervan niet afhangt van bepaalde veronderstellingen of »axioma's. ♦ [C] Een »begrip is absoluut wanneer het geen gradaties toelaat, dus wanneer het niet kan worden voorafgegaan door 'meer', 'minder', 'een beetje' en dergelijke (bijvoorbeeld: 'oneven' en 'zwan-ger'). ♦ [D] Metafysisch: zie »absolute, het.

- ▶ [A] Absoluut is het feit dat water zuurstof en waterstof bevat, relatief het feit dat een soep lekker smaakt (»objectief C).
- ▶ [B] 'Hoek en driehoek zijn wiskundige begrippen,' is een absolute bewering. 'De som van de hoeken van een driehoek is 180 graden' is daarentegen een bewering die alleen binnen de Euclidische meetkunde geldt.
- ▶ [C] P. Unger (*Ignorance*, 1975) wijst op het grensgeval van begrippen die wel qua definitie maar niet in hun toepassing absoluut zijn. Van het begrippenpaar 'vlak' en 'krom' kan men het eerste absoluut noemen (iets is vlak of het is niet vlak), terwijl het tweede relatief is (iets kan meer of minder krom zijn). Zo ook bij 'zeker' en 'twijfelachtig': iets is zeker of is het niet, terwijl 'twijfelachtig' gradaties toelaat. Zomin als er echter volmaakt vlakke objecten bestaan, aldus Unger, zomin mag een mens ooit ervan uitgaan dat hij volstreekte en niet te overtreffen zekerheid heeft bereikt (»twijfel, »zekerheid).

Abstract – [A] Wat men zich afzonderlijk of gescheiden kan denken maar wat in werkelijkheid niet afzonderlijk of gescheiden voorkomt. ♦ [B] Waarvan men zich geen beeld (in de zin van iets zichtbaars of waarneembaars) kan vormen. ♦ [C] Een kunstwerk, een schilderij in het bijzonder, heet ab-

stract, wanneer de gebruikte vormen en kleuren door de kunstenaar niet zijn bedoeld, of door de toeschouwer niet worden gezien, als de verbeelding van iets buiten het kunstwerk zelf.

- ▶ [A] 'Abstractie' (uit het Latijn, als vertaling van het Griekse *aphairesis* 'wegneming') is bij Aristoteles: van iets in gedachten bepaalde aspecten of eigenschappen 'wegdenken' of buiten beschouwing laten. De wiskundige denkt zich een lijn zonder dikte, een kubus zonder gewicht en hardheid, enzovoort. Door abstractie kan men echter ook eigenschappen als 'wit' en 'gezond' bestuderen zonder te denken aan een bepaald individu of ding dat die eigenschap vertoont. De abstractie kan dus twee kanten opgaan: zij kan (1) veralgemenen door af te zien van individuele eigenaardigheden, en zij kan (2) een of meer aspecten van een ding isoleren.
- ▶ [B] Het onderscheid tussen concrete ('driehoek', 'huis') en abstracte begrippen ('liefde', 'vrijheid') is discutabel. Wie 'driehoek' denkt, ziet namelijk niet een universele driehoek voor zich, maar ofwel een spitshoekige ofwel een rechthoekige ofwel een stomphoekige driehoek. Bij de gedachte aan 'huis' zal men zich, hoe vaag ook, een huis inbeelden met een bepaalde vorm, kleur, enzovoort. Anderzijds zijn volgens Kant 'concrete' begrippen even abstract als elk ander begrip. In alle gevallen ontdekt men namelijk individuele objecten of situaties van de kenmerken waardoor zij zich van elkaar onderscheiden, zodat men een algemeen idee overhoudt.
- ▶ [C] Daarentegen zou volgens de schilder Theo van Doesburg (begin twintigste eeuw) abstracte kunst juist beter concrete kunst kunnen heten, 'want niets is concreter, reëler, dan een lijn, een kleur, een oppervlak.'

Absurd – [A] Ongerijmd, onlogisch. ♦ [B] Onbegrijpelijk en daarom slechts acceptabel door een onberedeneerd geloof. ♦ [C] Absurd in sceptische zin is de kloof tussen wat wij van de wereld verwachten en wat de wereld ons geeft (A. Camus).

- ▶ [A] In de wiskunde bewijst men een stelling 'uit het ongerijmde' (*reductio ad absurdum*) door de tonen dat uit de ontkenning van die stelling iets volgt dat tegenstrijdig of onjuist is.
- ▶ [B] De uitdrukking *credo quia absurdum* ('ik geloof omdat het onnozel is') berust op een tekst van de kerkvader Tertullianus: 'De zoon van God is gestorven: dat is ronduit geloofwaardig omdat het dwaas is. Hij is begraven en weer opgestaan: dat is zeker omdat het onmogelijk is.' Volgens Kierkegaard 'is deze absurditeit (dat de onsterfelijke God als mens is ge-

storven) de kern van het christelijke geloof en het enige dat de christen kan geloven.' Nietzsche drijft hiermee de spot: wie gelooft 'omdat het absurd is,' is volgens hem slechts één stap verwijderd van *credo quia absurdus sum* ('Ik geloof omdat ik onnozel ben'). (Zie ook ►fideïsme.)

- [C] Volgens Camus (*Le mythe de Sisyphe*, 1942) schuilt het absurde in de tegenstelling tussen de mens die schreeuwt om rationaliteit en een wereld die zich hult in redeloos stilzwijgen. Camus spreekt ook van de 'absurde mens.' De absurde mens is een scepticus, en wel een van het pathologische type (►sceptisis). De absurde mens trekt alles in twijfel en ontkent elke waarheid, maar hij kan zich niet vrijmaken van wroeging om het verleden en angst voor de ►dood. Hij kan, zoals Camus' tijdgenoot E. Cioran het uitdrukt, niet domweg zonder ►overtuigingen leven met de rauwe 'luciditeit van de hoer.'

Accidenteel – Zie ►definitie.

Achilles en de schildpad – Stel dat de snelvoetige held Achilles tienmaal zo vlug loopt als een schildpad. Wanneer de schildpad een voorsprong van honderd meter krijgt, moet Achilles eerst deze achterstand overbruggen. In die tijd is de schildpad tien meter verder. Heeft Achilles ook deze tien meter afgelegd, dan ligt de schildpad nog steeds één meter voor, enzovoort. Achilles zal dus steeds dichterbij de schildpad komen maar hij zal het dier nooit inhalen.

Tegen de beweging of tegen de deling?

Niet geheel opgehelderd is de vraag wat Zeno van Elea in de vijfde eeuw v. Chr. met deze en soortgelijke redeneringen precies wilde beweren. De werkelijkheid is één, ruimtelijk ondeelbaar en onveranderlijk in de tijd, had Zeno's leermeester Parmenides betoogd. Zeno zou dan hebben willen aantonen, ofwel:

- (1) dat het idee van een vloeiende ►beweging tot absurde conclusies leidt en daarom een illusie is; ofwel
- (2) dat men zich een eindige duur of eindige afstand niet mag voorstellen als discreet, dat wil zeggen, als iets dat slechts een eindig aantal momenten of punten omvat.

Toen Diogenes de cynicus Zeno hoorde praten, nam hij niet de moeite om een tegenargument te formuleren. Diogenes stond eenvoudig op en liep: beweging was blijkbaar toch mogelijk. Volgens B. Russell hoeft conclusie (1) echter niet in strijd te zijn met de waarneming dat Achilles de schildpad inhaalt. Laten wij namelijk aannemen dat beweging niet bestaat.